

De stad in de literatuur

Lezing gehouden voor de SLAU, Utrecht 15 februari 2010

Jan-Hendrik Bakker

Mijn opdracht is het vanavond een beeld te geven van de stad in de literatuur. Dat doe ik graag, maar het is verleidelijk om eerst iets in het algemeen te zeggen. De mensen achter de SLAU zijn doorgewinterde literatuurliefebbers. En dat bent u allemaal hier, anders zou u op dit moment wel ergens in een snookercafe zitten of u op de sportschool afbeulen. Ik hoef u dus eigenlijk niet te vertellen dat als je over de stad in de literatuur spreekt, de omkering steeds heel dichtbij is. De literatuur in de stad dus. De SLAU had dat al lang voorzien natuurlijk, want daarover zal het vanavond ook gaan. Wat mij betreft illustreert het dat de factor van de artistieke verbeelding een effectieve component is in de stedenbouw, veel meer dan we ons realiseren. Twee jaar geleden heb ik de stelling verdedigd, in deze stad, voor de letterenfaculteit bij de verjaardag van het gerenommeerde blad Vooy's, dat historici, romanschrijvers, dichters en journalisten de stad net zo goed opbouwen als projektontwikkelaars en wethouders. Naar mijn idee heeft de alfa-sector dat nog niet voldoende door. De bouwwereld des te beter. U had hier bijna een gigantische toren, de hoogste van Nederland, die zou luisteren naar de lieflijke naam 'Belle van Zuylen'. Pal in het Groene Hart, dat wel, maar met een chic literair tintje en een verwijzing naar de regio. Als dat ding de Vader Abraham had geheten, waren zijn kansen van meet af aan minder geweest, denk ik zo.

Ik zal vanavond drie aspecten van het onderwerp de stad in de literatuur naar voren brengen. In de eerste plaats de historie van het onderwerp, vervolgens de rol van afzonderlijke, specifieke steden en tenslotte wil ik iets zeggen over de stad als chronotoop. Ik sluit dan af met een wat je zou kunnen noemen politiek statement. Zo vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen, die nota bene over het welzijn van de polis gaan, lijkt me dat gepast, maar verwacht u geen sweeping statement. Om u gerust te stellen: over geld gaat het ook niet. Meer over naar elkaar luisteren.

1. De historie.

- Over torens gesproken. Steden verschijnen al in de allereerste bronnen van de verhalende verbeelding. Dat is het boek Genesis van de bijbel. En we kennen allemaal de verhalen over steden in Mesopotamië. Babylon, Nineve, Ur der Chaldeeën. Meestal komen ze er niet best af. Het zijn poelen des verderfs, waar sodomie bedreven wordt en de Mammom regeert. En hoewel er in de theologie pogingen gedaan zijn een alternatieve interpretatie te geven, je komt niet makkelijk onder de indruk uit dat het hier gaat om de strijd van een naijverige Jaweh die zijn herdersvolk wil inpeperen dat het steeds leven, waar veelgodendom heerst en goddeloosheid, niets voor hen is. Het nomadische joodse volk moet zich verre van hen houden en zich vooral niet mengen. Eerst moet het Beloofde Land veroverd worden door de steden van andere in te nemen.

De metafoor van de toren van Babylon heeft onlangs in de moderne literatuur een krachtige echo gevonden met de romans die er verschenen rond de aanslag op de Twin Towers. Ik hoef alleen Jonathan Safran Foer's *Extremely loud and incredibly close* te noemen. Een bestseller. Waarschijnlijk gaat het in het verhaal over de toren van Babel om een universele mythe over menselijke hybris. De mens moet vooral niet denken dat hij alles kan.

- Maar het vijandbeeld kan ook omgekeerd worden. Een ander belangrijk moment in de geschiedenis van de literatuur is de *Politeia* van Plato. Deze filosofische dialoog is tegelijk ook een literair werk. Dit meesterwerk komt voort uit zorg over de samenleving van de polis en geeft voortdurend beeldende doorkijkjes naar het leven in de Griekse stad. De metafoor van de ideale stad is geboren. Aristoteles neemt het thema op in zijn eigen boeken over de politiek die letterlijk gaan over de realisering van het goede leven (voor Aristoteles en later Hannah Arendt is dat de homo politikos), maar het is vooral Augustinus die in *De stad van God* de metafoor verder uitwerkt. In de latere utopische literatuur aan het begin van de Verlichting verschijnt de stad weer opnieuw, als denkmodel over de samenleving, maar dan vaak uitgesproken verhalend. En saai, voeg ik daar maar aan toe. De stad is een materieel symbool van menselijke beschaving, het is de wereld die wij zelf hebben gemaakt; het bewijs hoe we ons ontworsteld hebben aan de naakte staat van de natuur. De stad is daarmee een symbool van maakbaarheid.

- Uiteraard valt er nu nog heel veel meer te zeggen over de rol van steden, stadjes en metropolen. Hoe die zich in de loop der tijd geprofileerd hebben als onderwerp in de literatuur. Veel zal afhangen of de literatuur in kwestie uit een burgercultuur

komt, zoals Nederland, waar de steden altijd veel invloed hebben gehad, of uit een meer rurale samenleving, zoals Vlaanderen waar je tot op de dag van vandaag het platteland terugvindt in de romancultuur, zoals bij Dimitri Verhulst, Louis Paul Boon en Hugo Claus. Maar dat verhaal laat ik maar aan de literatuurhistorici over. Toch is het opmerkelijk dat de opkomst van de roman, de opkomst van de steden en de ontwikkeling van de boekdrukkunst in Europa elkaar hebben ondersteund. Als daar de industriële revolutie overheen komt, mondt dat ten slotte uit in een hele reeks grootstedelijke romans, zoals die van Dickens, Balzac, Joyce, Kafka, Dostojewski etc. Schrijven over de moderne mens wordt bijna automatisch schrijven over de stad.

2. De stad als identiteit en verhalenmachine.

- Ook dit is een schier onuitputtelijk thema. In filosofisch opzicht is ze wat mij betreft het interessantst, omdat hier de relatie tussen het individu en de plaats waar het woont en leeft verder wordt uitgediept. We komen in deze tijd er steeds meer achter dat identiteit een ruimtelijk aspect heeft. De plaats waar we zijn grijpt diep op ons leven in. Internet, het cafe of Albert Heijn zijn niet zomaar neutrale locaties. Steden zijn geen loutere opeenhopingen van steen en glas, maar plaatsen van actie, gebeurtenis en herinnering. De genius loci heerst er op hedendaagse wijze en wordt er, met elke nieuwe gebeurtenis, opnieuw vormgegeven. Het is mijn overtuiging dat grote schrijvers als Kafka, Elsschot, Couperus, Musil, Rushdie, om maar een greep te doen, ander werk afgeleverd zouden hebben als hun eigen levens niet verbonden waren geweest met respectievelijk Praag, Antwerpen, Den Haag, Wenen en Bombay. Maar gelukkig hoef ik dat vanavond niet te bewijzen. Ik heb het alleen over de stad in de literatuur.

- Maar alleen daaraan hebben we onze handen vol. De relatie tussen individuele schrijvers en hun steden kan evenzovele aparte studies opleveren. Het is ook een lucratief idee voor een uitgever, denk ik, en daarom vast wel eens geprobeerd. Het Maassluis van Maarten 't Hart, Het Harlingen van Simon Vestdijk, Het Amsterdam van A.F.Th. van der Heijden, enzovoorts enzovoorts. Laten we een ogenblik bij Den Haag stilstaan, een stad waar ik meer dan een half leven gewerkt heb, uitgegaan ben en het kunstleven heb gevolgd. De eerste roman waarin deze stad onherroepelijk verschijnt als een levend, maar ook kwijnend organisme is Eline Vere van Couperus. Ik denk dat in ons land geen roman meer verbonden is met een stad dan Eline Vere met Den Haag, of het zou Van der Heijdens Advocaat van de Hanen

moeten zijn (maar die is van veel latere datum); met de krakerswereld van Amsterdam, natuurlijk.

Couperus bouwde met E.V. voort op het genre van de Haagse roman, dat eind negentiende eeuw in zwang was; eigenlijk was dat niet meer dan wat broeierige, wufte kapperslectuur, maar Couperus bouwt het uit. Het broeierige blijft, maar wordt verbonden met het thema van onvervuldheid, hysterie en burgerlijkheid. De roman is een naturalistische schets van de duffe, benauwde sfeer in die dagen, maar je kunt de protagoniste ook letterlijk volgen over de Laan van Meerdervoort, het Voorhout, de wandeling in het Haagse Bos (er lag toen nog geen Utrechtse Baan, je kon van de Koninklijke Schouwburg zo het bos in) waar ze haar theateridool ziet lopen. Met andere woorden, de materiele plattegrond van de stad past precies op de mentale. Als die klik er is - en het valt niet precies te zeggen wat de voorwaarden daartoe zijn, je kunt het pas achteraf vaststellen - komt er een magie tot stand die ver over de grenzen van de literatuur heen reikt. Eline Vere was een romanpersonage van Couperus, hij zal er een deel van zichzelf in hebben verwerkt, maar ook onbewust iets van de lectuur van andere romans uit die tijd, Eline Vere heeft iets van de tijdgeest aan het eind van de negentiende eeuw, maar ze wordt op dat moment ook de genius loci van de stad. Meespeelt natuurlijk het feit dat de roman aanvankelijk in feuilletonvorm was verschenen, en de lezers van het Haagse dagblad Het Vaderland haar ondergang op de voet hadden gevolgd. Maar een voldoende voorwaarde was dat uiteraard niet. Het gaat om een menging van de topologie van de stad met die van de geest. Iets van de eigenheid van de stad wordt gekoppeld aan een persoonlijk levensverhaal, een levensgevoel. Zo raken gebouwen bezielde, en verhalen gematerialiseerd. We zien Jozef K. over de binnenplaatsen van de Praagse kazerne-woningen dwalen, we zien Leopold Bloom in het begrafeniskoetsje door Dublin hobbelen. Cantate 104 van Bach, die een grote rol speelt in Maarten 't Harts *Het woeden der gehele wereld*, hoor ik klinken in de buurt van de woningen op het havenhoofd. Sommige literatuur betovert de stad, zoals de wetenschap de wereld onttoverde.

3. De stad als chronotoop.

Of Bakhtin het precies zo bedoeld heeft, wil ik hier even in het midden houden, maar er is in de hedendaagse literatuur een soort stedelijkheid te vinden die fungeert als algemeen chronotoop van het moderne menselijk bestaan. Het kan twee kanten op gaan.

- De grote stad. Richtingloosheid, constante tijdsdruk, veel en vaak ook vluchtige seks, anonimiteit. een extreem individualisme, decadentie zijn hoofdingredienten. De topologie is meestal die van het labyrint. Dit stedelijk milieu is vaak inwisselbaar. Soms zit er een couleur locale aan vast. Maar over het algemeen, of we nu in Tokio zijn, of New York, Rio de Janeiro of Moskou, blijft de atmosfeer dezelfde. We komen haar tegen in films en stripverhalen, in actie- en gangsterfilms vaak, of films als de Batman-reeks en The Matrix, die gebaseerd is op de romans van de cyberpunk auteur William Gibson. Er wordt ons hier een soort geglobaliseerde stedelijkheid gepresenteerd, waartegen het menselijk individu eenzaam en nietig afsteekt. Volstrekt verloren ook. Het type Frans Biberkopf uit *Berlin Alexanderplatz* van Alfred Döblin.
- De leegte van de buitenwijk. Hier zijn verveling, gelijkschakeling, monotomie en een uitzichtloos maar comfortabele leven de hoofdmoot. Geen avontuur, spanning en chaos, maar verstikkende orde en zinloosheid vormen hier de hoofdschotel van het levensmenu.. Films als *American Beauty* en *Magnolia* zijn de meest verbluffende narratieve producten uit deze wereld, en het werk van John Updike niet te vergeten.
- Twee kanten dus, maar waarschijnlijk van dezelfde medaille. De metropolitische chronotoop in deze zin is het literaire biotoop van de ontworteling. Ze is bijvoorbeeld buitengewoon treffend beschreven door Michel Houellebecq in zijn eerste roman *L'extension du domain de la lutte*, in ons land verschenen als *De wereld als macht en strijd*, maar later ook in *Elementaire deeltjes*. De inwisselbaarheid van het decor en het alomtegenwoordige gevecht om macht en seks is hier waarom het gaat. In het leven in de buitenwijk domineert ook de ontworteling en identiteitsverlies, maar daar wordt de pijn minder lawaaierig beleefd. Ze is er meer van het zeurderige soort, maar net zo dodelijk op den duur.

Valt er op grond van dit alles nog een politieke boodschap te formuleren? Ik zal een poging doen tot, laat ik het maar even literaire leefbaarheid noemen. Leesbaarheid en leefbaarheid hebben immers met elkaar te maken, niet alleen omdat ze maar een letter verschillen.

Het is een opdracht van kunst het duistere, onontgonnen terrein van het leven te onderzoeken. Natuurlijk is het geen wet van Meden en Perzen, maar wie goed om zich heen kijkt ziet het toch telkens weer gebeuren: kunst, film en letteren bezitten

een antenne voor het ongezegde, weggemoffelde of gewoonweg onbekende. Voorzover kunst de stad tot onderwerp heeft, heeft ze een onuitputtelijke voorraad ter beschikking. De geschiedenis zit vol voorbeelden van schrijvers en kunstenaars die hun stad mede vorm gaven. Praag en Kafka, Benjamin en Parijs, Strauss en Wenen, Couperus en Den Haag, en het proces gaat nog dagelijks door. Steeds weer worden nieuwe interpretaties gevonden van oude stadsverhalen, komen nieuwe mensen de stad binnen met andere verhalen, ontdekt een cineast de dynamiek van een sloppenwijk of wordt een vergeten verdriet weer hervonden.

De stad bestaat maar voor de helft uit fysiek materiaal, de andere helft wordt gevormd door onze belevenissen, en met name in de manier waarop daaraan is vormgegeven in de verbeelding van film, kunst, literatuur en architectuur. Op dit nooit volledig te ontginnen terrein van de leefwereld, waar elke interpretatie weer een nieuwe oproept, elk accent vraagt om een tegenaccent, onwikkelt zich de identiteit van een stad. Maar altijd blijft het *work in progress*. Helaas bestaan er tegenwoordig wel wethouders van citymarketing, maar nog niet van stadsbegrip. Politici zullen het *work in progress* dat hun stad is, moeten respecteren en zich erin verdiepen; ze moeten betere lezers worden, en niet met losse elementen uit die verhalen aan de haal gaan. Als de kunst zich vervolgens realiseert dat de stad ook een politieke werkelijkheid is, die tot in haar krochten onderzocht dient te worden, is er veel gewonnen.

Dank u wel.